

Один з найвидатніших українських істориків ХХ ст. О. Оглоблин у праці «Думки про Хмельницького» (Нью-Йорк, 1957), відзначаючи видатну роль гетьмана в історії України, у різних сферах життя і діяльності українського народу, зокрема як великого полководця й блискучого дипломата, над усе ставить його як державного діяча грандіозного масштабу, фундатора і будівничого Української гетьманської держави. О. Оглоблин вважає, що геній Б. Хмельницького особливо виявився в організації верховної влади. Реалізація цього завдання була можлива тому, що поруч з ним діяли українські полковники — талановиті державники, полководці, дипломати, адміністратори.

Сподвижники Б. Хмельницького, у кровопролитних битвах керуючи козацькими військами, визволяли українські землі від іноземної окупації і встановлювали на них новий лад — козацький устрій. Вони застосовували струнку систему державного адміністративно-територіального і військового управління. Під проводом Б. Хмельницького керівна козацька старшина творила незалежну Українську державу з європейським спрямуванням.

¹ К о с ч о в с к и W. Annales Poloniae. — Т. I. — Р. 20.

² Путешествия антиохского патриарха Макария, описанные архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1897. — Т. IV. — С. 34.

³ Ш е в а л ь е П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію з другою розвідкою про перекопських татар. — К., 1960. — С. 88.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. 14. — С. 697 — 699.

⁵ П е т р і в В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років // Військо України. — 1963. — № 2. — С. 101.

⁶ Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — № 13698 — 13716. — С. 15 — 16.

⁷ Жерела до історії України — Русі. — Львів, 1919. — Т. 16. — С. 96 — 97.

⁸ Див.: К р и п'я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; К р и п'я к е в и ч І. П. Історія України. — Львів, 1990; Історія Українського війська. — Львів, 1990; С в е ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993; та ін.

⁹ Капустянський Микола. Форсований марш-маневр полк. Кричевського: Історія Українського війська. — Львів, 1990. — С. 577.

¹⁰ Капустянський Микола. Форсований марш-маневр... — С. 578.

¹¹ П е т р і в В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького... // Військо України. 1993. — № 6 — 8.

В. М. Горобець (Київ)

Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика

Національна революція на українських землях, що розпочалась узимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, увінчалася появою того ж року на політичній карті Європи нового державного утворення — Української держави (Війська Запорозького). Становлення її спричинило істотні зміни в геополітичній обстановці в регіоні. Україна, яка до цього часу виступала здебільшого лише як об'єкт міжнародної політики, стає її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба в пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій для існування нової держави зумовлюють надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Польський дослідник Л. Кубаля стверджував, що, «...здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав своїх»¹.

З перших же місяців Визвольної війни важливе місце в зовнішньополітичній діяльності гетьманського уряду займають контакти з Москвою. Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на цілі московської політики Б. Хмельницького. Однак протягом усього періоду визвольних змагань саме стосунки з царським урядом посідали одне з пріоритетних місць у діяльності гетьманської адміністрації і саме вони певною мірою визначали напрями зовнішньої політики Чигирини в цілому.

Системний аналіз московської політики уряду Богдана Хмельницького 1648 — 1657 рр. становить предмет дослідження автора даної статті.

Проблема українсько-російських взаємин середини XVII ст. є однією з вузлових в історії України доби пізнього середньовіччя — рубежу нового часу. Тому вона вже давно привертала пильну увагу дослідників, науковий догляд яких з цієї теми є досить значним. Разом з тим, слід зазначити, що тісний зв'язок даної проблеми з політичною кон'юктурою негативно позначився на об'єктивному її висвітленні, зокрема, зумовив чимало проявів політичної та ідеологічної упередженості, свідоме ігнорування деякими авторами «несимптоматичних» подій і сюжетних ліній. До того ж більшість істориків обмежувала хронологічну межу своїх наукових студій 1654 р. — часом проголошення українсько-російського союзу². Проте після Переяслава в історії відносин двох країн було чимало визначних подій і неоднозначних процесів, які заслуговують на пильну увагу науковців. Саме тому, за нашим глибоким переконанням, ступінь дослідження зазначеної проблематики не можна вважати задовільним, і нині існує реальна потреба (як у науковому, так і суспільно-політичному плані) її прискіпливого й об'єктивного висвітлення.

Українсько-російські контакти на державному рівні започаткував широківідомий в історичній літературі лист гетьмана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р.¹ Названий документ неоднозначно трактувався в історіографії. Зокрема, М. Петровський у 1939 р. висловив припущення, що направлення гетьманом листа до Москви мало на меті розпочати переговори при приєднанні України до Росії³. Пізніше аналогічної думки дотримувалися І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, О. Касименко, А. Козаченко та інші історики радянської доби, які розцінювали документ як свідчення прагнення Хмельницького «возз'єднати» Україну з Росією в єдиній державі⁴. Д. Іловайський, М. Кордуба, В. Смолій та В. Степанков обґрунтовують мотиви написання листа спробою схилити Олексія Михайловича до надання військової допомоги українській армії та заохотити царя до боротьби за польський трон, що після смерті короля Владислава IV залишився вакантним⁵.

Свідчення джерел та зіставлення хронології й логіки подій середини 1648 р. переконують нас у більшій вірогідності другої точки зору. Дійсно, влітку 1647 р. царський уряд уклав з Варшавою оборонний союз проти татар. З початком Визвольної війни та появою на українських землях союзника повстанців — Ногайської орди польська сторона активно підтримує контакти з прикордонними московськими воєводами, закликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання військової допомоги в боротьбі проти Хмельницького і татар⁶.

Одержавши відповідні відомості від польських урядовців, царський уряд 16 лютого 1648 р. надіслав наказ хотмизькому воєводі князю С. Болховському готуватися до відбиття можливого нападу ординців, у квітні розпочав мобілізацію в прикордонних з Україною повітах, а в другій половині травня віддав розпорядження С. Болховському та севському воєводі З. Леонтєву виступити в похід. Достовірну інформацію про наміри царя гетьман отримав з перехопленого листа князя О. Трубецького до польського воєводи А. Киселя. Прагнучи дезавувати негативні наслідки антикозацької кампанії польської сторони та запобігти втручання московських військ у конфлікт, Хмельницький у листі до Олексія Михайловича, переданому через гінця О. Трубецького, повідомляв про причини повстання, змальовував успіхи ко-

заків на полях битв, порушував питання про надання повстанцям військової допомоги (акцентуючи при цьому увагу на одновірності козаків і московських людей) та висловлював побажання бачити «православного християнського» монарха на вакантному поки що польському престолі⁷.

Нічого не сказано про наміри гетьмана прийняти разом з Військом Запорозьким підданство царя й у листі Богдана до севського воєводи Леонтєєва від 8 червня 1648 р., де йшлося лише про прихильне ставлення української сторони до Олексія Михайловича⁸.

Приблизно через місяць, 11 липня, у листі до путивльського воєводи Плещеева Хмельницький повторює побажання, щоб московський монарх «...ляхом і нам паном і царем бил...»⁹.

Інакше і бути не могло. Адже в цей час політичні вимоги повстанців не виходили за межі програми, визначеної В. Липинським як «політика козацького автономізму». Вони не мали наміру добиватися повного розриву з Річчю Посполитою. Йшлося лише про забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького на землях, які були традиційним ареалом розселення українського козацтва, та гарантії вільного віросповідання «руського» народу під зверхністю польської корони.

Бурхливий розвиток визвольної боротьби привів до того, що ідеї «козацького автономізму» наповнюються новим змістом. Улітку 1648 р. козаки домагаються автономії не лише для Подніпров'я, але й Правобережної України — по річку Горинь і місто Володимир. У вересні цього ж року джерела вперше фіксують наміри Богдана Хмельницького «відняти польські володіння до Вісли»¹⁰. Переможний розвиток боротьби української армії у 1648 р., урочистий в'їзд гетьмана до давньої княжої столиці — Києва, його розмови з вищим православним духовенством, київською інтелігенцією, єрусалимським патріархом Паїсієм — все це свідчило про початок процесу переосмислення Хмельницьким результатів і завдань визвольної боротьби, який в основному завершився у лютому 1649 р. виробленням нової для української суспільно-політичної думки програми побудови незалежної держави.

Під впливом розмов з патріархом Паїсієм, котрий надзвичайно високо цінував заслуги Богдана в справі захисту православної віри, титулував його «князем Русі»¹¹, але водночас не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримом, гетьман вирішив відрядити до Москви свого посла полковника Силуяна Мужилівського. Саме йому, на думку В. Смолія і В. Степанкова, випала честь вперше звернутися до царського уряду з пропозицією про прийняття Війська Запорозького в «підданство» цареві¹².

Джерела, на жаль, не дають достовірної інформації стосовно мети посольства Мужилівського. Наприкінці січня 1649 р. Паїсій під час розмов з московським монархом так сформулював пропозиції Хмельницького: «...И он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловал велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское принять под свою государскую высокую руку...»¹².

Згідно з нормами придворного етикету Московської держави Мужилівський не міг вести переговори безпосередньо з Олексієм Михайловичем стосовно покладеної на нього Хмельницьким місії. Українському послові пощастило лише передати царю записку, в якій він стисло повідомляв про причини і перші кроки визвольної боротьби, а також порушував клопотання про надання військової допомоги в боротьбі з Польщею. Про прийняття Війська Запорозького в підданство в записці мова не йшла¹³.

Не можна погодитися з твердженням М. Петровського про те, що Мужилівський не наважився у письмовій формі викласти цю вкрай делікатну справу, побоюючись її розголосу, а, отже, негативних наслідків для українсько-польських взаємин. Адже прохання про надання військової допомоги для боротьби з Польщею було також досить «крамольним» за своєю суттю. Проте дана обставина не завадила послові викласти його у цій записці. Причина ж відсутності в ній положення про підданство Війська За-

порозького цареві, на нашу думку, полягала в тому, що Хмельницький не доручав своєму послові ставити питання таким чином.

На користь даного припущення свідчить і той факт, що в сучасних дослідників немає аргументів, які б доводили факт існування на кінець грудня 1648 р. (часу провідів Паїсія та Мужилівського до Москви) в українського керівництва планів цілковитого розриву з Варшавою. Навпаки, є всі підстави вважати, що гетьманський уряд тоді все ще плекав надії на можливість такого реформування державного устрою Речі Посполитої, яке б гарантувало автономію Війська Запорозького. Зокрема, С. Мужилівський на переговорах у Москві заявляв, що новий польський король Ян Казимір у листі до гетьмана обіцяв «...бити руским (королем і що през шаблюю узяли, аби тое моцно держали...»¹⁴.

Крім того, українське керівництво не полишало намірів посадити на польський трон короля — не католика (трансільванського князя або московського царя), оскільки Військо Запорозьке присяги Яну Казиміру не складало.

Перші місяці 1649 р. стали переломними в історії розвитку української національної ідеї. На переговорах з польськими комісарами, що проходили в лютому 1649 р. у Переяславі, Хмельницький вперше оприлюднив плани визволити «з лядської неволі... народ всієї Русі» та, «відірвавши від ляхів Русь і Україну», створити удільну державу. Виступаючи в похід проти польської армії в травні 1649 р., гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися незалежності Руської (Української) держави, територія якої простяглася б від Перемишля до московського кордону¹⁵.

Будуючи плани унезалежнення Української держави, Хмельницький розраховує на допомогу православного російського царя. У розмові з царським послом Григорієм Унковським, який прибув до Чигирини в квітні 1649 р., гетьман наголошує, що «от Владимирова святого крещенія одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством и имели едину власть»¹⁶. А в травні Богдан направляє до Москви представницьке посольство на чолі з полковником Федором Вишняком, в акредитивній грамоті якого чітко висловлено пропозицію стосовно покровительства московського монарха. Вирази, в яких сформульована дана пропозиція, свідчать про бажання Війська Запорозького прийняти протекторат монарха: «под милость и оборону свою... возьми»¹⁷. Причому розвиток державної ідеї, відхід від програми автономії для козацького стану зумовлюють появу в тексті закликати взяти «під оборону» і «всю Русь»¹⁸, тобто територію, населену православним народом.

Разом з тим, «московська карта» була не єдиною зброєю в дипломатичному арсеналі Богдана. У першій половині 1649 р. він активно контактує з трансільванським двором, прагнучи організувати спільний антипольський похід. Зокрема, під час люневих переговорів з польськими комісарами до Переяслава прибули трансільванські послы. Вони передали гетьману досить привабливі обіцянки князя Юрія II стосовно того, що разом з українськими та угорськими військами за його молодшого брата Сигізмунда як претендента на корону вступляться литовські війська Януша Радзивіла і всі дисиденти¹⁹.

Однак плани Хмельницького щодо використання Москви і Трансільванії в боротьбі проти Польщі в цей час не були втілені в життя. Влітку 1649 р. у боротьбі за незалежність Україна могла використати лише Кримське ханство. Наскільки ненадійним воно було, засвідчили результати Зборівської битви.

Після Зборова українсько-російські відносини значно погіршилися. Пригнічений невдачею, Богдан вбачав одну з її головних причин у тому, що Москва не надала Україні військової допомоги. Зростання напруження в стосунках з царем у цей час виявляється не лише у відвертих висловлюваннях гетьманом свого невдоволення позицією російського уряду, але й численних погрозах, як записано у донесеннях російських виступів, іти «...вой-

ною тогочас на... государево Московское государство...»²⁰. Причому погрози лунають не лише з уст Богдана, а й «во всех де... черкасских городех... те же речи черкасы все говорят не тайно, что итти им з гетманом однолично на... государева Московское государство войною...»²¹.

На політичний курс Хмельницького в стосунках з царем значно впливає позиція кримського хана, який наполегливо схиляв гетьмана до спільного походу на московське порубіжжя. Тому інформація про українсько-кримські плани непокоїть Москву.

Звичайно, видається малоімовірним припущення стосовно того, що після невдалої літньої кампанії та розпуску в 20-х числах серпня в Павлолочі козацького війська Хмельницький реально планував організацію походу на Москву. На думку В. Смоля та В. Степанкова, гетьманські погрози були своєрідним проявом душевного надлому, кризи, спричиненої Зборівськими ексцесами²². Разом з тим, можливо, в стосунках з царем українська дипломатія освоювала тоді нову тактику — прагнучи схилити російський уряд до підтримки України, гетьман та його оточення, поряд з наголосом на етнічну близькість і релігійну спорідненість, а також обопільну зацікавленість в ослабленні Речі Посполитої, вдавалися до різких дипломатичних демаршів.

У контексті даної політики слід розглядати і перебування в Україні з початку 1650 р. самозванця Тимофія Акундінова, який видавав себе за сина російського царя Василя Шуйського. Незважаючи на численні вимоги російської сторони, Хмельницький не поспішав видавати їй самозванця, даючи змогу останньому плести політичні інтриги проти Олексія Михайловича²³.

Водночас українське керівництво не хоче допустити повного розриву чи значного загострення українсько-російських відносин. Так, взимку 1650 р. Хмельницький докладає максимум зусиль до того, щоб унеможливити участь українських полків у каральній акції Іслам-Гірея проти донських козаків, а в середині березня ігнорує накази польського короля стосовно підготовки до комбінованого польсько-кримського походу проти Росії, плани якого розроблялися з осені 1649 р.²⁴

Початок 50-х років в історії української дипломатії позначений активізацією її контактів з державним керівництвом Османської імперії. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до султана з пропозицією прийняти у своє володіння «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу...»²⁵. В зв'язку із можливістю створення в Європі антитурецької коаліції, що після закінчення Тридцятилітньої війни стала цілком реальною, пропозиції Хмельницького були вельми своєчасними і корисними для Порти. Тому, незважаючи на скрутне становище, султанський уряд обіцяв надати Україні необхідну військову допомогу²⁶.

Проте, ймовірно, під впливом київських зустрічей з вищим українським духовенством, інтелігенцією, патріархом Паїсієм гетьман скоригував зовнішньополітичні плани, зробивши ставку на військову допомогу Москви. Нерішучість царського уряду, його відмова взяти під захист Військо Запорозьке змушує гетьмана на початку 1650 р. знову активізувати контакти з Стамбулом. Влітку та восени 1650 р. Чигирин відвідує турецький посол Осман-ага, а Стамбул, відповідно, А. Жданович і П. Яненко-Хмельницький. У листі від 23 липня до великого візиря Копрюля та названого батька султана Бекташ-аги український правитель підтверджує свої наміри прийняти протекторат Порти²⁷.

Наступного року українсько-турецькі контакти тривають і в середині вересня до Хмельницького прибув Осман-ага, котрий повідомив гетьману про готовність турецького уряду взяти під свою протекцію Україну²⁸.

Щоправда, з кінця 1650 — початку 1651 р. поліпшуються українсько-російські відносини. Саме тому, на наш погляд, Богдан не поспішає з прийняттям зверхності Порти. Більше того, прагнучи заохотити царський уряд до спілки з Україною, в розмові з фундатором московського Троїцько-Сергіївського монастиря Арсенієм Сухановим у листопаді 1650 р. ук-

раїнський правитель, змальовуючи привабливі для російської сторони перспективи прийняття Війська Запорозького під свій протекторат, зазначав: «А как государь мне поможет, крымской на него не пойдет... Надобно преже ляцкие рога сломать, потом и турок у нас будет»²⁹.

Певні надії стосовно можливості в майбутньому залучити Російську державу до боротьби з Польщею українському керівництву вселяли в цей час рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Зокрема, московське духовенство визнало за можливе в разі невиконання польською стороною умов «вічного миру» дозволити Олексію Михайловичу прийняти в підданство Військо Запорозьке³⁰.

Поразка козацького війська під Берестечком зводить нанівець автономію України, спричиняє значне загострення соціальних суперечностей у суспільстві, породжує реальну загрозу виникнення громадянської війни. Незважаючи на блискучу перемогу під Батогом, внутріполітичне становище України та геополітична ситуація в регіоні не лише не поліпшилися, а в силу різноманітних обставин значно ускладнилися³¹. Перед Хмельницьким постала трагічна дилема: відмовившись від усіх здобутків у царині державотворення, визнати владу польського короля або ж спробувати заручитися військовою допомогою чужоземних правителів, навіть ціною певної поступки власним суверенітетом.

За таких умов у середині травня 1653 р. до гетьмана прибув Магмет-ага із султанською грамотою й атрибутами влади васально залежного від Порти правителя. За свідченням І. Виговського, Хмельницькому було запропоновано протекторат на умовах навіть значно кращих порівняно з становищем кримського хана — «гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноты никакие чинить»³².

Скрутне політичне становище Української держави та відсутність власних засобів для нейтралізації великодержавницьких претензій Польщі змушували Хмельницького не ігнорувати в цілому привабливі пропозиції Стамбула. Разом з тим, фактор релігійного протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність турецького васала — Кримського ханства, збройні сили якого мали стати головною складовою військової допомоги Порти, ставили під сумнів доцільність спілки із султаном. Тому, пославшись на несприятливий для переговорів час, Хмельницький просить посла зачекати з остаточним вирішенням даного питання. А сам намагається розіграти турецьку карту в політиці щодо Москви. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, йому це блискуче вдається.

Так, 22 квітня 1653 р. на аудієнції в царя українські послы К. Бурляй і С. Мужилівський черговий раз безрезультатно ставлять питання про прийняття Війська Запорозького в підданство та надання Москвою останньому військової допомоги для боротьби проти Польщі³³. 3 червня І. Виговський повідомляє посланцям путивльських воевод про наміри Порти прийняти під свій протекторат Україну. До Москви інформація про це надходить 20 червня, викликає там велику тривогу в сановних колах, і вже 22 червня Олексій Михайлович звернувся до Хмельницького з грамотою, в якій міститься повідомлення про рішення «...вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение»³⁴. А 28 червня за дорученням царя думний дяк оголосив війську про можливість близького виникнення воєнних дій³⁵. 1 жовтня Земський собор ухвалив: «...Чтоб их не отпустить в подданство турскому султану или крымскому хану..., гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и з землями принять...»³⁶.

В історіографії існують діаметрально протилежні думки щодо характеру українсько-російського об'єднання. П. Куліш, Г. Карпов, В. Мякотін, їх епігони в російській історіографії, а пізніше офіційна радянська історична наука заперечували договірні принципи акту 1654 р. Натомість М. Костомаров, П. Шафранов, М. Грушевський, А. Яковлів, М. Василенко, Б. Нольде, І. Розенфельд та інші історики й правники наголошували, що, незважаючи на специфіку заключних документів українсько-московських переговорів

(що мали вигляд «прошення» Війська Запорозького та царського «пожалування» на нього), акт 1654 р. необхідно розглядати як договір двох рівноправних контрагентів. Наявні документи свідчать про договірний характер українсько-російського об'єднання. Причому навіть у найзагрозливіші для Української держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про безумовне входження українських земель під скіпетр Романових — завжди йшлося лише про певні умови, статті, на яких мав би ґрунтуватися цей міждержавний союз. Зокрема, після Берестейської трагедії Хмельницький у розмові з назаретським митрополитом Гавриілом (котрий виступав посередником у зносинах гетьмана з Москвою) зазначав: «...Дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверждением...»³⁷. Ще більше характерною є заява генерального писаря І. Виговського, який у розмові з царським послом Г. Богдановим (також у другій половині 1651 р.) наголошував, що в разі прийняття царем Війська Запорозького «під свою високу руку» він поїде в Москву і «...о тех о всех статьях учнет договариватца, на которыхъ статьяхъ тому быть, что имъ быть под ево государевою высокою рукою»³⁸.

Відсутність джерел не дає можливості, на жаль, реконструювати концептуальне бачення контрагентами договірної процесу обрисів майбутньої спілки. Так, досі дослідники не виявили царської грамоти керівникові московського посольства В. В. Бутурліну, отриманої останнім у с. Семеновському 10 жовтня 1653 р.; грамоти Олексія Михайловича до Богдана Хмельницького, переданої через Бутурліна, а також «...с той государевы грамоты список да наказ...» посольству «...по чому им, будучи у гетмана, государево дело делать...»³⁹. Очевидно, втрачені й інші інструктивні документи Посольського приказу, які б могли пролити світло на даний аспект проблеми.

Опосередковані свідчення епохи, насамперед статейний список В. В. Бутурліна, дають змогу висловити припущення, що, ухваливши на соборі 1 жовтня 1653 р. рішення про прийняття України в підданство царя, уряд Олексія Михайловича не повністю уявляв принципові засади майбутніх стосунків. Динаміка листування керівника посольства з урядом протягом жовтня — грудня 1653 р. переконує в тому, що у цей час московська дипломатія лише визначала тональність переговорного процесу з гетьманським урядом. Так, ще 27 жовтня Бутурлін по дорозі до Переяслава скаржився в Посольський приказ: «А по чому им привести к вере гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, то по число записи к ним не прислано»⁴⁰.

Не повною мірою уявляв характер союзницьких стосунків з Московською державою й уряд Богдана Хмельницького. Попереднього дипломатичного досвіду, набутого у відносинах з Польщею, Трансільванією, Валахією чи Османською імперією, було явно замало при вирішенні принципово нових завдань. Саме тому, на наш погляд, на переговорах у Переяславі 9 — 10 січня 1654 р. гетьман і старшина (як свідчать звіти Бутурліна⁴¹) порушили чимало таких питань, які являли собою рудименти політики козацького автономізму, не відповідали потребам часу, а тому були не лише зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема, за свідченням Бутурліна, 9 січня Хмельницький заявив послам: «Чтоб великий государь... указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя...»⁴¹. Не заперечував гетьман і проти намірів царського уряду надіслати воєвод, крім Києва, до інших «знатних» міст України.

Концептуальні погляди гетьманського осередку на характер договору швидко еволюціонували. Старшинські наради, що пройшли наприкінці січня — в першій половині лютого спочатку в Корсуні, а пізніше — Чигирині, увінчалися виробленням зрілого проекту договору, в якому відображено інтереси українського суспільства в цілому та гарантовано непорушність суспільно-політичного і соціально-економічного устрою Ук-

раїнської держави, її суверенітет як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики⁴².

У ході московського раунду переговорів (березень 1654 р.) представники уряду Олексія Михайловича в основному схвалили гетьманський проект. Разом з тим, Москва відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, констатувавши в ратифікаційних актах такий їх порядок, за якого збір податків в Україні здійснювався місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників. Іншим обмеженням українського суверенітету стала заборона гетьману підтримувати дипломатичні відносини з варшавським і стамбульським дворами⁴³.

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Української держави від Москви. Проте загалом Переяславсько-московський договір 1654 р. не перекреслював досягнень української нації в царині державотворення. Було встановлено своєрідний конфедеративний зв'язок двох держав, скріплений моральним авторитетом і зверхністю московського монарха.

Залучивши за допомогою договору 1654 р. до антипольської коаліції Російську державу, Хмельницький протягом 1654 — 1657 рр. рішуче проводить курс на визволення та об'єднання в соборній Українській державі всіх етнічно українських земель. Ратифікаційні акти царського уряду, якими обмежувалися прерогативи гетьманського правління, не було оприлюднено в Україні, й у своїй діяльності українське керівництво ігнорувало нав'язані в екстремальних умовах обмеження. Зокрема, посилаючись на непевні умови воєнного часу, гетьман заперечує проти московських планів опису та стягнення для царської скарбниці податків з українського населення, а також відраджень до «знатних» міст царських воєвод. Залишаються нереалізованими також обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності⁴⁴.

Бойові операції союзників, що розпочалися в середині 1654 р. на білоруських землях, створювали для української сторони сприятливі умови для продовження конструктивної діяльності в царині творення національної держави, оскільки вперше за роки Визвольної війни театр воєнних дій перемістився за межі України. Однак саме на білоруських землях виявляються перші серйозні суперечності між гетьманом і царем. Розвиток державної ідеї в Україні неминуче наштовхує її керівництво на думку стосовно необхідності визволення і приєднання до Війська Запорозького всіх земель, населених українським етносом. Білоруські землі, населення яких підпорядковувалося Київській митрополії, також розглядаються ним як спадок Київської Русі, а отже, «руські», що в той час було синонімом «українських». Уряд Олексія Михайловича, зі свого боку, наполягав на безпосередньому підпорядкуванні Москві всіх відвойованих у Польщі земель. На початку вересня 1655 р. було обнародовано нові царські титули — «великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський»⁴⁵. Це мало для Української держави важливе політичне значення, оскільки штучно обмежувало територію «Малої Росії» землями Наддніпрянщини.

Трагічними наслідками для населення Східного Поділля обернулася відмова російського командування виділити війська для захисту південно-західних кордонів України. На початку 1655 р. тридцятитисячна татарська орда, об'єднавшись із польськими військами С. Потоцького, вчинила спустошливий набіг на Брацлавщину, в результаті якого близько 200 тис. чол. було взято в яsir до Криму⁴⁶.

Ще більше загострення українсько-російських відносин викликало підписання Москвою сепаратного перемир'я з Варшавою. Політичні наслідки віленського інциденту для стосунків Війська Запорозького з Російським царством в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський дослідник Я. Качмарчик стверджує, що Богдан спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно, оскільки понад рік чекав нагоду, щоб розірвати не вигідний для козаччини договір з царем і тепер її отримав⁴⁷. Близькою за змістом є точка зору американського історика Дж. Вернадського, котрий вважає, що переговори завершилися лише тимчасовим пере-

мир'ям, яке не завдавало шкоди Україні, а тому з часом гетьман заспокоївся, хоч підозра в нього залишилася — «медовий місяць царської вірності закінчився»⁴⁸.

Проте, на наш погляд, більш достовірними є твердження тих дослідників, котрі розцінюють Віленське перемир'я як рубіжну віху в історії союзницьких відносин двох держав (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та ін.).

Насправді відомості, що надходили з Вільно, мали великий резонанс в Україні. Брак достовірної інформації, що виник з вини московського керівництва, породжував чимало чуток і свідомих інсинуацій про зміст переговорного процесу та наміри царського уряду, які викликали занепокоєння та обурення української громадськості. В першій половині жовтня в Чигирині відбувалися старшинські наради, на яких бурхливо дебатується питання про зовнішньополітичну орієнтацію Української держави в нових умовах. Загроза залишитися наодинці в боротьбі з Польщею, ігнорування Москвою планів приєднання західного регіону до козацької держави змушують гетьманський уряд скоригувати зовнішньополітичний курс, поклавши в його основу принцип надання пріоритетів союзам з вороже настроєними до Речі Посполитої державами.

У контексті нового курсу в жовтні 1656 р. Хмельницький підписує договір про дружбу з Трансільванією, а в другій половині січня наступного року поновлюється українсько-шведський діалог⁴⁹.

Слід наголосити також, що віленські домовленості Москви повністю ігноруються Чигирином. Яскравим прикладом цього є гетьманський універсал від 10 січня 1657 р. про направлення козацького війська на допомогу Трансільванії в її боротьбі з Польщею, що суперечило польсько-російським домовленостям про припинення бойових дій. Крім того, різким дисонансом з ними стало продовження переговорів зі шведською стороною, вироблення попередніх домовленостей щодо підписання договору про дружбу із союзником шведського короля — бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (червень 1657 р.)⁵⁰.

Водночас, оцінюючи стан українсько-російських відносин у 1656 — 1657 рр., не можна погодитись із категоричними судженнями В. Липинського про те, що після Вільно мілітарний союз із Москвою втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція московського монарха відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою, а тому з цього часу пріоритетом гетьманської політики стає завдання захисту України від агресивних планів і дій Москви⁵¹.

На наш погляд, характеризуючи взаємини двох держав, не слід гіперболізувати глибину розриву між ними. Хмельницький, будучи політиком-реалістом, усвідомлював небезпеку денонсації союзу з царем, який, за словами гетьмана, в умовах ворожого оточення «...оказался весьма полезным...»⁵². Зважаючи на геополітичні інтереси України, розрив спілки з Москвою був не лише передчасним, але й міг мати для української державності фатальні наслідки. Саме тому налагодження контактів зі Швецією, Трансільванією та Бранденбургом українське керівництво розглядає не як передумову розриву з Москвою, а як доповнення до спілки з царем. Більше того, гетьман докладав зусиль для російсько-шведського примирення, плекаючи далекосяжні плани фундації українсько-шведсько-російського альянсу антипольського спрямування. Шведський посол Лільєкрон, який прибув в Україну з метою розторгнення українсько-російського союзу, на основі аналізу суспільних настроїв та планів її керівництва дійшов висновку, що не має ніяких можливостей виконати покладене на нього завдання⁵³.

Разом з тим, розвиток національної свідомості в суспільстві, зміцнення державної конструкції Війська Запорозького породжували у Хмельницького плани ліквідації конституйованих Переяславсько-московським договором 1654 р. обмежень українського суверенітету, приведення юридичного аспекту

спілки у відповідність із фактичним станом речей. Тому під час переговорів з московським послом Ф. Бутурліном 10 червня 1657 р. Богдан у відповідь на претензії Москви стосовно надходження українських коштів до царської казни та запровадження інституту воєвод в українських містах робить категоричну заяву: «...судье де Самойлу и полковнику Тетере (тобто українським представникам на переговорах у Москві в березні 1654 р. — В. Г.) он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городах, в Чернигове, в Переяславе, в Нежине, велел быти своего царского величества воєводам, а доходы бы, собирая, отдавати царского величества воєводам»⁵⁴. Аналогічними були відповіді гетьмана й на інші претензії московської сторони (приведення до присяги цареві гетьманича Юрія, виділення в Києві московським стрільцям земельних наділів, заборона українській стороні приймати в підданство гетьману населення білоруських земель тощо)⁵⁵.

Певні надії щодо здобуття Українською державою повного суверенітету покладав Богдан на елекцію на гетьманство сина Юрія. Опосередкованим свідченням цього є інформація волинського каштеляна С. Беневського, який у квітні вів переговори у Чигирині. Зокрема, він повідомляв у Варшаву, що в ході розмови гетьман заявив: «...Нехай король й. м. дасть гетьманську булаву Війська Запорозького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав (виділено нами. — В. Г.), то зараз... пішле на поміч військо, скільки буде потрібно»⁵⁶.

Таким чином, протягом усієї Визвольної війни стосунки з Московією були одним із пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького. Разом з тим, політичний курс гетьманського уряду щодо Росії під впливом розмаху визвольної боротьби, еволюції державної ідеї, зміни геополітичної ситуації в регіоні тощо зазнав істотних трансформацій. Спорадичні контакти з царською адміністрацією у 1648 р., що мали на меті насамперед нейтралізувати військові приготування Росії у зв'язку з воєнними діями на окраїнах Речі Посполитої, на початку 1649 р. набувають принципово нової якості. Поставивши перед собою завдання повного незалежнення Війська Запорозького з-під влади польського короля, Хмельницький розглядає військовий союз із царем (поряд з створенням протестантської антипольської ліги) як важливу передумову успішної боротьби за власний суверенітет. Крах зовнішньополітичних планів гетьмана значною мірою зумовив Зборівське фіаско 1649 р., а останнє, в свою чергу, спричиняє значне охолодження у стосунках з Московією. Проте політичні реалії початку 50-х років змушують українське керівництво наполегливо шукати сильних і надійних союзників у боротьбі з Польщею. Тому укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. стало значним успіхом української дипломатії, який дав їй можливість продовжити діяльність у царині національного державотворення. У наступні роки (незважаючи на принципові розбіжності в оцінках сторонами засад двосторонніх відносин, суперечності щодо підпорядкування відвойованих у Речі Посполитої земель, концепції зовнішньополітичної орієнтації) Хмельницький проводить гнучку політику щодо Москви, прагнучи зберегти мілітарний союз із царем, наповнити його новим змістом і водночас доповнити домовленостями з іншими державами, зацікавленими у створенні антипольської коаліції.

* Зауважимо, що певні функції репрезентації українського народу на міжнародній арені в XVI — першій половині XVII ст. виконувала Запорозька Січ.

¹ Цит. за: Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі 1657 — 1659 рр. (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). — Відень, 1920. — С. 22.

² П е т р о в с ь к и й М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 — 1654). — К., 1939; К а с и м е н к о О. К. Російсько-українські взаємовідносини. 1648 — початок 1651 р. — К., 1955; К о з а ч е н к о А. И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. — М., 1954; Ш е в ч е н к о Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією у середині XVII ст. — К., 1959.

- * Усі події датуються за старим стилем.
- ³ Петровський М. Н. Назв. праця. — С. 55 — 58.
- ⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 265; Козаченко А. И. Указ. соч. — С. 115 — 117; Касименко О. К. Назв. праця. — С. 89 — 95; Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 115.
- ⁵ Иловайский Д. И. История России. — М., 1905. — Т. 5. — С. 84; Кордуба М. Борьба за польский престол по смерти Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — С. 10; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 101 — 102.
- ⁶ Акты Южной и Западной России. — М., 1861. — Т. 3. — С. 188 (далі — Акты ЮЗР).
- ⁷ Там же. — С. 207 — 208.
- ⁸ Там же. — С. 208.
- ⁹ Там же. — С. 228.
- ¹⁰ Степанков В. С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648 — 1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — С. 31.
- ¹¹ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 226.
- * Вибір кандидатури українського посла був надзвичайно вдалим, оскільки С. Мужилівський — син відомого богослова Андрія Мужилівського, одного з кандидатів на Київську митрополію після смерті Іова Борецького, а тому йому довіряв як Паїсій, так і набожний цар Олексій Михайлович.
- Ці дослідники переконані, що йшлося не про входження території Війська Запорозького до складу Російської держави, а про форму своєрідного протекторату царя над українською державністю. (Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 160).
- ¹² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 99.
- Паїсій у розмові з царем також наголошував на проханні гетьмана Хмельницького «...своими государевыми ратными людьми помочь им учинити.» /Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 99/.
- ¹³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 127 — 131.
- ¹⁴ Там же. — С. 130.
- ¹⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 12.
- ¹⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152 — 153.
- ¹⁷ Там же. — С. 177.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Кордуба М. Між Замостем і Зборовим // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1922. — Т. 33. — С. 43.
- ²⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 153.
- ²¹ Там же.
- ²² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 204.
- ²³ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 419 — 435; Т. 8. — С. 324, 329 — 339.
- ²⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 214 — 218.
- ²⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 626 — 627.
- ²⁶ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 54.
- ²⁷ Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 319 — 326; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — С. 17.
- ²⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 295.
- ²⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 188.
- * Щоправда, наявні джерела не дають можливості з'ясувати форму підданства. Дещо пізніше, у березні 1652 р., коли Хмельницький через свого посланця І. Іскру запропонував цареві негайно прийняти під свою руку Українську державу (обмежену за Білоцерківським договором землями Київського воєводства), уряд Олексія Михайловича погодився прийняти лише Військо Запорозьке, без території, на якій воно розміщувалося, виділивши натомість для його проживання безлюдні землі у межириччі Дону і Медведиці (Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 161, 162, 199, 205, 208 — 210, 213 — 214).
- ³⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 11 — 12.
- ³¹ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — С. 18 — 19.
- ³² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 326.
- ³³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 262 — 263.
- ³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 4.
- ³⁵ Дворцовые разряды. — СПб., 1892. — Т. 3. — С. 356 — 357.
- ³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 18.
- ³⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 121 — 122.
- ³⁸ Там же. — С. 120.
- ³⁹ Там же. — С. 425.
- ⁴⁰ Там же. — С. 426.
- * Щоправда, використання інформації лише з одного джерела не виключає спотвореного трактування подій внаслідок закономірної однобокості в їх висвітленні.
- ⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 236.

- ⁴² Там же. — С. 445 — 452.
⁴³ Там же. — С. 449.
⁴⁴ Г о р о б е ц ь В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. // Історичні зошити. — К., 1995. — С. 7 — 9.
⁴⁵ Собрание государственных грамот и договоров. — М., 1882. — Ч. 3. — С. 537.
⁴⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1040.
⁴⁷ Ц и б у л ь с ь к и й В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 56.
⁴⁸ Там же.
⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 557; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Назв. праця. — С. 1307.
⁵⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 597; О л я н ч и н Д. Українсько-бранденбургські політичні зносини в XVII ст.// Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1932. — Т. 151. — С. 151 — 179.
⁵¹ Л и п и н с ь к и й В. Назв. праця. — С. 40 — 45.
⁵² Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 89.
⁵³ Там же. — С. 296 — 297.
⁵⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 569.
⁵⁵ Там же. — С. 576 — 580.
⁵⁶ Цит. за: Г р у ш е в с ь к и й М. С. Назв. праця. — С. 1364.

Т. Г. Яковлєва (Санкт-Петербург)

Богдан Хмельницький і рядове козацтво

В історичній літературі існує багато сталих штампів і традиційних тверджень, особливо щодо осіб видатних, до яких, безумовно, належав і Богдан Хмельницький. Зокрема, його прийнято вважати «добрим батьком» для козаків, який постійно захищав їх ідеали. А якщо й виникали суперечки між гетьманом і рядовими козаками, то вони були несуттєвими і швидко розв'язувалися. Наскільки відповідали дійсності такі твердження, чи насправді були близькими їх ідеали і тісними взаємовідносини — це питання, які автор прагне висвітлити в даній розвідці.

Повстання (ми будемо називати його Хмельниччиною, віддаючи таким чином данину поваги його керівнику і не втручаючись у дискусію про те, хто кого і коли визволяв), як відомо, розпочалося з особистої образи, завданої маловідомому чигиринському сотнику Б. Хмельницькому впливовим польським Чаплинським, який забрав його родовий маєток, дружину, при цьому побив до смерті його сина. Спроби майбутнього гетьмана знайти справедливість у суді сенаторів і навіть у короля не увінчалися успіхом. І тоді Богдан із законослухняного козака несподівано стає символом ображених польськими властями українців. Він прибуває в Запорозьку Січ і починає об'єднувати тих, кому набридло служити ляхам. Здавалося, все розгорталося за звичним сценарієм козацьких повстань: сміливий ватажок, у якого урвався терпець, купка гарячих голів. І гасло, яке він висунув, було зрозуміле кожному, хто вважав себе козаком, — за волю козацьку, за віру православному.

Однак Богдан був швидше дипломатичним шляхтичем, який пройшов єзуїтську школу, ніж простим козацьким ватажком. Він добре знав про могутність воєнної машини Речі Посполитої і тому не обмежувався збиранням добровольців, а заручився військовою підтримкою Кримського ханства, що, зрештою, стало запорукою його успіхів.

У травні 1648 р. польські війська зазнали нищівних поразок від повстанців під Жовтими Водами і Корсуном. Польські гетьмани потрапляють у полон, король вмирає, і Річ Посполита, яка ще недавно вважалася могутньою європейською державою, опинилася на краю прірви.

Проте успішний розвиток повстання мав не лише військовий аспект, а й значні соціальні і політичні наслідки. На території України починається масове вигнання поляків, що супроводжувалося покаянням селян, які поповнювали армію Хмельницького. Вже з травня 1648 р., тобто практично з